

RÜSTƏMOVA GÜLƏR
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti nəzdində
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci
Ünvan: Bakı şəhəri, İnşaatçılar pr.45
gularrustamova@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ TƏYİNİ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Açar sözlər: *təyini söz birləşmələri, ingilis dili, ismi birləşmə, sərbəst birləşmələr, müqayisə*

Key words: *deterministic phrases, English language, noun combination, free combinations, comparison*

Ключевые слова: *детерминированные словосочетания, английский язык, именное сочетание, свободные сочетания, сравнение.*

Söz birləşmələrinin növləri və quruluşu, eləcə də söz birləşmələrinin komponentləri arasında olan əlaqələrin müqayisəli şəkildə tədqiqi dilçiliyin aktual və kifayət qədər işlənilməmiş problemləri sırasına daxildir. Məsələnin müqayisəli şəkildə tədqiqinə həsr edilmiş elmi əsərlərdə əsasən ismi birləşmələr problemi araşdırılır.

Azərbaycan dilinə xas olan xüsusiyyətlərdən danışarkən ilk növbədə izafəti göstərmək lazımdır. İngilis dilinə xas olan xüsusiyyətlər sırasında “stone wall”, “speech sound”, “sound wave” və s. bu kimi birləşmələri qeyd etmək lazımdır. Bu cür birləşmələrin mürəkkəb söz və yaxud söz birləşmələri olduğu dilçiliyin mübahisəli sahələrindən biri olaraq qalır. Mübahisə doğuran məsələlər sırasına daxil ediləsi olan problem həm də həmin strukturların söz birləşmələri kimi qəbul olunduğu halda onların birinci elementlərinin hansı nitq hissəsinə mənsub olduğudur. Bu məsələyə dair müxtəlif mövqelər mövcuddur. Rus dilçilik elminin görkəmli nümayəndələri olan A.N.Smirnitski və O.S.Axmanova bu cür birləşmələri nitqdə əmələ gələn sərbəst qeyri-sabit mürəkkəb sözlər adlandıraraq, onların birinci komponentinin isim olmadığını vurğulayırlar. Onlar aşağıdakı şəkildə mövqələrini əsaslandırırırlar:

1) birinci komponent cəmdə istifadə edilmir;

2) təyin vəzifəsini yerinə yetirən isimlər yalnız yiyəlik halda olmalı və yaxud söznü ilə birlikdə istifadə edilməlidir. Deyilənlərlə qəti şəkildə razılaşmayan İ.R.Qalperin və Y.B.Cherkasskaya yazırlar ki, bu birləşmələr qeyri-sabit mürəkkəb sözlər adlandırılır və onlarla sərbəst söz birləşmələri arasında olan fərqləri aradan götürmək olar [2, s.90].

Bu cür birləşmələrin sərbəst söz birləşmələri və onların birinci komponentinin konversiya nəticəsində sifət formasında çıxış etməsi haqda fikirlər söylənilir. Sözügedən mövqe aşağıdakı şəkildə əsaslandırılır:

1. Bu birləşmələr dildə hazır şəkildə mövcud deyil. Digər sərbəst söz birləşmələri olduğu kimi, onlar da nitq prosesində əmələ gəlir. Dil vahidlərinə xas olan sabitlik onlara şamil edilmir, və onlar dilin lüğət tərkibinə daxil edilmir.

2. Mürəkkəb sözlərə xas olan semantik bütövlük onlara aid edilmir və onlar ayrı-ayrı əşyaların adlarını bildirir.

3. Onlar ümumi predmetlərlə müqayisədə daha konkret predmetləri bildirirlər: “dress” – “silk dress”, “sound” – “speech sound”;

4. Onlar, bir qayda olaraq, bir-birindən ayrı şəkildə yazılır və ayrı sözlər kimi tələffüz edilir [5, s.89].

Bəzi dilçilər belə hesab edirlər ki, bu cür birləşmələr mürəkkəb sözlər sırasına daxil edilə bilməz. Birinci komponentin sifət olduğu haqda fikirlər kifayət qədər inandırıcı hesab edilmir və deyilən mövqe belə əsaslandırılır ki, birinci komponent cəm şəkildə istifadə edilə bilər və bu adətən ismin tək forması olmadığı halda baş verir: “armanents’ drive”, “trousers’ pocket” və s.

İngilis dilində məhdud şəkildə istifadə edilən əlaqə forması olan uzlaşma əsas sözün qrammatik formasının qəbul edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan dilində uzlaşma daha geniş şəkildə istifadə edilir. Xüsusilə də, bu növ əlaqə əsasən III növ izafət, qrupuna daxil edilən birləşmələrdə istifadə edilir. Türk dillərində uzlaşma şəxs və say kateqoriyalarına aid edildiyi halda, cins kateqoriyasına aid edilmir [1, s.69].

İngilis dilində olduğu kimi, bütün türk dillərində də uzlaşma yalnız mübtəda və xəbər səviyyəsi arasında olur, çünki, ingilis dilində olduğu kimi, türk dillərində də təyin və təyin edilən sözlər uzlaşmır: maraqlı filmlər – interesting films, high mountains – hündür dağlar.

Müasir ingilis dilində ismin qrammatik cins kateqoriyası olmadığına və çox zəif hal kateqoriyasına malik olduğuna görə bu dildə uzlaşma çox dar çərçivədə işlədilir. Müasir ingilis dilində uzlaşma əlaqəsi ancaq birinci komponentin say, yaxud this, that işarə əvəzlilərindən biri, ikinci komponenti isə isimdən ibarət olan söz birləşmələrində müşahidə edilir; tabeedicilə söz təkdə olduqda, tabe söz təkdə, cəmdə olduqda isə cəmdə işlədilir, məsələn: one book – three books; one bag – two bags; this house – these houses; that tree – those trees.

Sintaktik əlaqənin idarə formasına gəldikdə, bu forma müasir ingilis dilində ən az işlənən sintaktik əlaqə növüdür. Bu dildə ancaq şəxs əvəzlilərinin fəldən (Invite you. Help me.) və sözlərlərdən (for me, with us) sonra obyekt halında işlənməsini idarə adlandırmaq olar.

Bu halda tabeedicilə söz – feil və ya sözləni şəxs əvəzlilərinin obyekt halda işlənməsini tələb edir ki, bu da həmin növ söz birləşmələrində idarə əlaqəsinin mövcud olduğunu göstərir.

Azərbaycan dilində isə idarə əlaqəsinin geniş şəkildə istifadə edildiyini qeyd etmək lazımdır. İdarə əlaqəsi türk dillərində faktiki olaraq ismin hallarına – feillər, sözlərlərinə aiddir. Asılı elementlər müəyyən hal formasını qəbul edir: insana məhəbbət.

Müasir ingilis dili analitik quruluşa malik olduğundan bu dildə söz birləşmələri əsasən yanaşma əlaqəsi vasitəsilə formalaşır. Yanaşma əlaqəsi

zəminində mövcud olan söz birləşmələrində, bir qayda olaraq, tabe söz tabeedicisi sözdən bilavasitə ya əvvəl – stone wall, a sensible suggestion və s., ya da sonra – to sleep soundly, a suggestion sensible və s. durur [6, s.87].

Xarici dilin söz birləşmələrinin istifadə edilməsi zamanı yaranan səhvlərin böyük əksəriyyəti xarici dil və tələbələrin ana dilində ekvivalent sözlərin semantik strukturlarının eyniləşdirilməsi və ana dili söz birləşmələrinin konstruktiv xüsusiyyətlərinin xarici dil söz birləşmələrinə keçirilməsi nəticəsində baş verir.

Müqayisə edilən dillərdə mövcud olan ekvivalent sözlərin semantik strukturu və eləcə də sərbəst söz birləşmələrinin xüsusiyyətlərinin dillərin tədrisində nəzərə alınması mütləqdir [2,s.89]. Qeyd edilməlidir ki, dillərin tədrisində feli birləşmələrə xüsusi yer ayrılır. Bu da digər nitq hissələri ilə müqayisədə feli birləşmələrin növləri üstünlük təşkil etməsi və felin mənası ilə söz birləşmələrinin quruluşu arasında olan bilavasitə asılılığın nəticəsidir .

Azərbaycan dilçiliyində “söz birləşməsi” dedikdə, uzun müddət ismi birləşmələr nəzərdə tutulmuşdur. Söz birləşməsinin ilk sistemli elmi tədqiqi M.Hüseynzadə və Y.Seyidovun adları ilə bağlıdır. Y.Seyidova qədər ismi birləşmələr adı altında başlıca olaraq indiki təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, “təyini söz birləşmələri” deyilən birləşmələr həmişə belə adlandırılmamışdır. Bu ad altında nəzərdə tutulan birləşmələr inqilabdan əvvəlki qrammatikalarda izafət, izafət tərkibi, 20-ci illərdə ziyəlik birləşmələri (I növ çıxılmaqla) adlandırılmış, 40-cı illərin ortalarından “təyini söz birləşməsi” termini ilə əvəz edilmişdir [3, s.78].

Söz birləşməsi probleminə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqat əsərlərinin mövcud olduğu halda, məsələyə dair mübahisəli problemlərin və fikir müxtəlifliyinin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Mübahisəli məsələlər sırasına bir tərəfdən söz birləşməsinin, digər tərəfdən isə frazeoloji vahid, mürəkkəb sözlər və cümlələrin tərif, söz birləşmələrinin komponentləri, onların arasında mövcud olan əlaqələrin xarakteri və s. bu kimi məsələlər daxil edilə bilər.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşmələri. Feili sabit söz birləşmələri. Dilçilik məcmuəsi. Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun, XIV c., Bakı: 1960, 203 s.
2. Hacıyeva Ə. H., Hacıyeva A. K. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət Bakı: Təhsil, 2006, 445 s.
3. Veysəlli F. German dilçiliyinə giriş. Bakı, “Mütərcim”, 2011, s. 70-71
4. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, Qismət nəşriyyatı, 2007. 587 s.
5. Абакумов С.И. Устойчивые сочетания слов. Русский язык в школе. Наука. 1936. № 1. С. 58-61.
6. Буракова В.В. Основы структуры словосочетания в современном английском языке. Л., Просвещение. 1975, 128 стр.

Xülasə

Müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunu Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşundan fərqləndirən əsas xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, ingilis dili ifadə və cümlələrində sözlər arasında sintaktik münasibətlər əsasən köməkçi sözlərlə - köməkçi feillər, önlüklər, artikllər, söz sırası və s. qrammatik vasitələr ifadə olunur. İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrinin oxşar və fərqli cəhətlərini öyrənmək, yəni onları təzadlı şəkildə müqayisə etmək, həmçinin hər ikisinin problemlərini izah etmək lazımdır. Əgər elmin heç bir sahəsində həll olunmamış problem yoxdursa, bu elm sahəsi yaşaya bilməz. Məqalə hər iki dildə mövcud olan söz birləşmələri araşdırılaraq tədqiqata cəlb edilir.

Məqalədə qeyd olunur ki, İngilis və Azərbaycan dillərində söz birləşmələrindən danışarkən fərqlərlə bərabər, burada oxşar cəhətlərin mövcudluğunu qeyd etmək lazımdır. Belə ki, hər iki dildə söz birləşmələri qrammatik cəhətdən əsas olan söz ətrafında qruplaşdırılır. Sözlərin bu və ya digər nitq hissəsinə aid olmasından asılı olaraq feli və ismi söz birləşmələri səciyyələndirilir. Müqayisə edilən dillərin hər ikisində feli birləşmələr hərəkətin onun obyektini ilə əlaqəsini bildirdiyi halda, ismi birləşmələr keyfiyyət və yaxud kəmiyyət əlaqələrini bildirir. Lakin oxşar cəhətlərlə yanaşı, müqayisə edilən dillərin yalnız birinə xas olan əlamət və xüsusiyyətlər də mövcuddur.

RUSTAMOVA GULAR SPECIFIC WORD COMBINATIONS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES SUMMARY

The main feature that distinguishes the grammatical structure of the modern English language from the grammatical structure of the Azerbaijani language is that the syntactic relations between words in English phrases and sentences are mainly based on auxiliary words - auxiliary verbs, prepositions, articles, word order, etc. grammatical means are expressed. It is necessary to learn the similarities and differences of word combinations in English and Azerbaijani languages, that is, to compare them in contrast, and also to explain the problems of both. If there are no unsolved problems in any field of science, this field of science cannot survive. The article is involved in research by examining word combinations that exist in both languages.

The article mentions that when talking about word combinations in the English and Azerbaijani languages, along with the differences, it is necessary to note the presence of similarities. Thus, in both languages, word combinations are grouped around the grammatically basic word. Verb and noun phrases are characterized depending on whether the words belong to one or another part of speech. In both of the compared languages, verbs indicate the relationship between the action and its object, while nouns indicate qualitative or quantitative relationships. However, along with similar aspects, there are signs and characteristics that are unique to only one of the compared languages.

Рустамова Гюлар

**СПЕЦИАЛЬНЫЕ СЛОВСОЧЕТАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

Основная особенность, отличающая грамматический строй современного английского языка от грамматического строя азербайджанского языка, состоит в том, что синтаксические отношения между словами в английских фразах и предложениях строятся в основном на вспомогательных словах - вспомогательных глаголах, предлогах, артиклях, порядке слов, и т. д. выражены грамматические средства. Необходимо изучить сходства и различия словосочетаний в английском и азербайджанском языках, то есть сравнивать их на контрасте, а также объяснять проблемы обоих. Если в какой-либо области науки нет нерешенных проблем, эта область науки не сможет выжить. Статья представляет собой исследование путем изучения словосочетаний, существующих в обоих языках.

В статье упоминается, что говоря о словосочетаниях в английском и азербайджанском языках, наряду с различиями, необходимо отметить наличие сходства. Таким образом, в обоих языках словосочетания группируются вокруг грамматически основного слова. Глагольные и именные словосочетания характеризуются в зависимости от принадлежности слов к той или иной части речи. В обоих сравниваемых языках глаголы указывают на связь между действием и его предметом, а существительные — на качественные или количественные отношения. Однако наряду со схожими аспектами существуют признаки и характеристики, уникальные только для одного из сравниваемых языков.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Gülnar Ramiz qızı Qəmbərova